

ANDRZEJ CZYŻEWSKI

URBANIZACJA WSI JAKO PRZEJAW HISTORYCZNEGO PROCESU ROZWOJU RYNKU

I. ROLA RYNKU W PROCESIE PRZEOBRAŻEŃ WSI

Termin „urbanizacja” używany jest często w dwojakim znaczeniu, zarówno do oznaczenia dynamiki, jak i statyki zjawiska. Tutaj urbanizacja będzie traktowana jako proces wielowarstwowy, zmienny w czasie, znajdujący swe odbicie w płaszczyznach: ekonomicznej, demograficznej, przestrzennej i społecznej¹. Na uwagę zasługuje zwłaszcza mechanizm „transmisji” w tym procesie, prowadzącym do przeobrażenia się osiedla wiejskiego w osiedle miejskie, tj. do osiągnięcia przez wieś poziomu ekonomicznego, cywilizacyjnego i kulturalnego zbliżonego do stanu istniejącego w miastach. Zanim jednak przejdziemy do sedna sprawy, wypada zatrzymać się nad samym pojęciem urbanizacji wsi.

W polskiej literaturze naukowej² brak w tym zakresie jednoznacznych interpretacji. Najczęściej próby definicji podejmują socjologowie. Łączą oni urbanizację wsi z masowością produkcji, szybkim, docierającym wszędzie transportem, funkcjonowaniem urządzeń masowej informacji i kultury, rozpatrują problem od strony przemian w świadomości i zachowaniu rodziny wiejskiej czy społeczności lokalnej, jak też efektów, jakie zachowania te wywołują w społeczeństwie jako całości. Dominuje pogląd, iż dychotomiczny podział na miasto i wieś traci rację bytu. Zakłada się przy tym, iż miasto stanowi siedlisko idei modernizujących społeczeństwo — główny czynnik przemian techniczno-ekonomicznych³. Z

¹ J. Ziółkowski, *Socjologiczne aspekty urbanizacji w Europie. Niektóre problemy i kierunki badań*, w: *Urbanizacja a relacje społeczne wsi i miasta*, Warszawa 1964, s. 4, oraz *Urbanizacja, miasto, osiedle*, Warszawa 1965, s. 109 - 165.

² W literaturze obcej pojęciem urbanizacji wsi posługują się m. in. H. van der Haegen, *Urbanization of the rural villages in Central Belgium* i VL. Klemenčič, *Indicators of the urbanization of agrarian settlements in Slovenia, Yugoslavia* w: *Urbanization in Europe*, Budapest 1975, s. 261 - 268.

³ J. Ziółkowski, *Miejsce i rola procesu urbanizacji w przeobrażeniach społecznych w Polsce Ludowej*, w: *Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce*, Warszawa 1967.

kolei inni badacze pod pojęciem urbanizacji wsi rozumieją szeroko pojętą urbanizację kultury wiejskiej⁴, jeszcze inni wyrażają pogląd, iż wszystkie aspekty urbanizacji traktować należy jako bliższe lub dalsze następstwa industrializacji⁵. Me brak też opinii, według których wieś urbanizuje się także w sposób organiczny i w miarę usamodzielniania przestaje biernie i bezkrytycznie naśladować wzory miejskie⁶. Wszystkie przedstawione pokrótce stanowiska, jakkolwiek dość różnorodne, są jednakże zgodne co do tego, iż urbanizacja wsi obejmuje przemiany zdążające do wyrównywania się dysproporcji w warunkach i sposobie życia między miastem a wsią.

Wielość prezentowanych stanowisk świadczy z jednej strony o wadze zagadnienia, z drugiej skłania do dalszych poszukiwań. Punktem wyjścia mogłoby być np. stwierdzenie, iż procesy urbanizacji wsi są funkcją przede wszystkim przemian ekonomiczno-społecznych, w dalszej konsekwencji demograficznych i przestrzennych. Wydaje się, iż źródła różnorodnych interpretacji pojęcia urbanizacji wsi należy dopatrywać się w trudności rozróżnienia przyczyn od skutków tych procesów, z uwagi na liczne wzajemne ich sprzężenia. Dość często się zdarza, iż to, co pierwotnie było skutkiem, staje się później przyczyną zjawisk na wyższym etapie zaawansowania. Prowadzący badania, w zależności od stawianych sobie celów, zaczynają analizę w różnych miejscach tego łańcucha wzajemnych powiązań i uwarunkowań. Rzecz w tym, iż takie podejście jest właśnie źródłem niejednoznacznych interpretacji. Konieczne wydaje się więc wskazanie na niezależne, w pewnym sensie pierwotne, czynniki rozwoju procesów urbanizacji, których skutki przejawiają się, jak pisze J. Ziółkowski, w kilku nawzajem przenikających się płaszczyznach.

Jedną z nich jest płaszczyzna ekonomiczna. Analizie urbanizacji ekonomicznej wsi poświęcono jak dotąd, stosunkowo niewiele uwagi. Poza nielicznymi wyjątkami⁷ rozumiano ją dość powierzchownie, najczęściej jako proces zmierzający do racjonalnego wykorzystania na wsi siły roboczej⁸. W rozumieniu niniejszych uwag przypisujemy jej znacznie szersze znaczenie, uważając czynnik ekonomiczny za podstawę ogółu przemian na wsi. Obserwowane zaś inne formy urbanizacji będą bliższymi

⁴ A. Pawełczyńska, *Dynamika przemian kulturowych na wsi, Metoda badania głównych tendencji*, Warszawa 1966, s. 16 i nast.

⁵ Z. Żechowski, *Modernizacja, uprzemysłowienie, urbanizacja*, Zeszyty Badań Regionów Uprzemysławianych PAN 1967, nr 22. Por. także pojęcie „modernizacji wsi” według: J. Turowski, A. Borus, *Drogi modernizacji wsi*, Warszawa 1970, s. 20.

⁶ J. Chałasiński, *Nowe zawody (Pamiętniki — młode pokolenie wsi Polski Ludowej)*, Warszawa 1969 oraz tegoż autora: *Rewolucja młodości. Studia o awansie młodego pokolenia wsi i integracji narodu polskiego*. Warszawa 1969.

⁷ W sprawie urbanizacji wsi, *Kultura i Społeczeństwo* 1964, nr 3.

⁸ W. Rakowski, *Procesy urbanizacji wsi (na przykładzie woj. warszawskiego)*, Warszawa 1975, s. 25.

lub dalszymi konsekwencjami jego działania, mogącymi nawet doprowadzić do pewnej »autonomii (szczególnie w płaszczyźnie społecznej) analizowanych procesów.

W dalszym ciągu pragniemy przedstawić analizę mechanizmu dokonujących się przeobrażeń wsi, przyjmując za punkt wyjścia czynnik ekonomiczny, a przede wszystkim historyczny proces rozwoju rynku⁹. Podejście historyczne jest tu nieodzowne, trzeba bowiem mieć na uwadze, iż przeobrażenia strukturalne na wsi, składające się na proces urbanizacji mają swoje historyczne uwarunkowania, których szukać należy przede wszystkim w kształtowaniu się stosunków rynkowych. Układały się one różnie w poszczególnych epokach historycznych. Jednak istota powiązań rynkowych pozostawała ta sama, zawsze zależały one od rozwoju społecznego podziału pracy, który z kolei decydował o kształtowaniu się rynku towarowego i rynku pracy¹⁰. Właśnie siła robocza i towar, bez względu na epokę historyczną, stanowiły podstawowe czynniki transmisji procesów urbanizacji na wieś. Były one zarazem nośnikami rodzącego się w miastach postępu technicznego i cywilizacyjnego. Ich nasilenie decydowało o tempie przeobrażeń wsi. Warto zwrócić tu uwagę, iż wieś jako historyczna forma osadnictwa zawsze znajdowała się pod wpływem miasta. Niemniej w okresie feudalizmu powiązania te na skutek skrajnej eksploatacji feudalno-pańszczyźnianej chłopów, zacofania transportu, niepomyślnego układu stosunków politycznych, a także innych czynników nie zawsze były w wystarczającym stopniu widoczne¹¹. Zakres i intensywność oddziaływania miasta, a co za tym idzie — przemian na wsi, zasadniczo się wzmożyły, gdy wreszcie w XIX w. upadły ostatecznie ograniczenia feudalne. Wówczas to dotychczasowy, w wysokim stopniu samowystarczalny układ produkcja — konsumpcja przerodził się w układ o rozwiniętej motywacji rynkowej decyzji produkcyjnych, opartej na analizie w kategoriach ceny, wydajności i zysku. Rozpoczął się proces kolejnych przeobrażeń wsi, która uwolniona od pańszczyźnianych powinności, przekształcona została w rezerwuariat taniej siły roboczej i podporządkowana miastu. Procesy urbanizacyjne na wsi, jakkolwiek uległy wówczas rozszerzeniu, miały jednak charakter wyraźnie jednostronny. Stroną aktywną było miasto, wieś przedmiotem oddziaływania. Towarzyszył temu proces przekształcania się ubogiego chłopów w robotnika najemnego. Jednocześnie postępował dalszy rozwój rynku wewnętrznego, rozszerzała się produkcja towarowa.

Jaki był mechanizm zmian dokonujących się na wsi? Na czym polegał ich związek z rynkiem? W warunkach kapitalistycznego rozwoju,

⁹ W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, Poznań 1955, T. 16, s. 113.

¹⁰ W. Rusiński, *Rynek lokalny Poznania w końcu XVIII w.*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne, T. XXIII, Poznań 1972, s. 24.

¹¹ W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym...*, s. 146.

szczególnie zaś przewagi „bogactwa handlowego” nad „bogactwem gruntowym”, uwidoczniła się przewaga miasta nad osiedlem wiejskim, tak pod względem ekonomicznym, politycznym, jak i intelektualnym. W tej sytuacji zasadniczym nośnikiem zmian na wsi był przepływ ludności wiejskiej do miast. Wraz z nim postępował nadal społeczny podział pracy, w wyniku czego od rolnictwa zaczęły się oddzielać rozmaite rodzaje przetwarzania surowców, wyodrębniały się samodzielne gałęzie przemysłu rolnoprzetwórczego. Z drugiej strony odpływ ludności ze wsi do miast przyspieszał stosowanie procooszczędnego postępu technicznego i specjalizację w rolnictwie. Równolegle zaznaczał się proces rozwarstwiania wsi¹². Masowy charakter przybrała ruina drobnych producentów rolnych. Część z nich porzucała ziemię i tracąc samodzielność gospodarczą wędrowała do miast. Proces ten trwa nadal. Bogaci chłopci natomiast rozszerzyli jeszcze swój obszar uprawy i przechodzili do jej technicznego doskonalenia, by wykorzystać wzmożony popyt na rynku miejskim. Postęp techniczny przyczyniał się z kolei do dalszego wzrostu rezerw siły roboczej na wsi, które w coraz większym stopniu wchłaniane były przez rozszerzający się kapitalistyczny rynek pracy. Oczywiście, intensywność tego procesu przedstawiała się bardzo różnie; w jednych regionach, opóźnionych w rozwoju gospodarczym, utrzymywała się nadal daleko posunięta samowystarczalność wsi, w innych, objętych procesem industrializacji, gdzie nowa technika w rolnictwie czyniła szybsze postępy, ludność rolnicza zmniejszała się nawet w liczbach absolutnych¹³. Równocześnie wzrastał popyt rynkowy ze strony mas chłopstwa. Rozwijający się rynek stwarzał warunki dla upowszechniania się na wsi handlowo-przemysłowego trybu życia, właściwego ośrodkom miejskim. Ostatnim etapem kapitalistycznych przeobrażeń gospodarki rolnej jest „industrializacja” samego gospodarstwa rolnego, tj. stosowanie metod przemysłowych w samej produkcji rolnej; to przyspiesza przekształcanie się chłopca w pracownika, dążącego do zrównania się pod względem stopy życiowej z zatrudnionymi w mieście. W ślad za wzmożoną cyrkulacją ludności, na wieś zaczęły przenikać niektóre obyczaje oraz wzorce konsumpcyjne z miasta.

Należy w tym miejscu jeszcze raz podkreślić, iż u podstaw wzmocnionej transmisji procesów urbanizacji na wieś leżał postępujący rozwój rynku wewnętrznego. Wszystkie bowiem warstwy ludności miejskiej podlegały oddziaływaniu rynkowej ceny towaru z jednej strony i płacy z drugiej. Rynek stwarzał możliwość wykorzystania nadwyżek siły roboczej poza rolnictwem lub podjęcia odpowiedniej specjalizacji produkcyjnej w rolnictwie. Tym samym ostatecznie został przekreślony natu-

¹² W. Lenin, *W związku z kwestią rynków*, Dzieła, T. I, Warszawa 1950, s. 105 - 107.

¹³ W. Lenin, *O planowaniu kapitalistycznego rolnictwa*, Dzieła, T. VI, Warszawa 1952, s. 353.

ralny charakter gospodarki chłopskiej. Jakkolwiek różne przyczyny mogły i w okresach następnych wywoływać tendencje do uniezależniania się wsi od wpływu czynników zewnętrznych (np. okres wielkiego kryzysu 1929 -1935), to jednak rynek narzucał ściśle racjonalny sposób postępowania. Pojmowanie produkcji w kategoriach wydajności i zysku, zapoczątkowane w okresie rodzącego się kapitalizmu na wsi, powoli stawało się regułą. Wyrazem tego było coraz powszechniejsze dążenie do obniżania nakładów przez specjalizację i wykorzystanie innych możliwości stworzonych przez rozwijające się stosunki rynkowe. Można więc powiedzieć, że rozwój rynku wewnętrznego, a także związane z tym tempo utowarowienia rolnictwa, określały w historycznym rozwoju wsi stopień i strukturę jej przeobrażeń pod wpływem miast.

Chodzi jednak nie tylko o przeszłość; związek problemu utowarowienia rolnictwa z procesami urbanizacji wsi utrzymał swoją wagę także współcześnie i wymaga, szczególnie w warunkach polskiej wsi, dalszych badań. Istota częstokroć spornych opinii na ten temat polega na przypisywaniu różnej roli czynnikom popytu i podaży w ich oddziaływaniu na wieś¹⁴. Nie wdając się w bardziej szczegółową analizę zajmowanych tu stanowisk należy podkreślić, iż jakkolwiek w gospodarce socjalistycznej trudno jest mówić o modelowej czystości procesów urynkowienia gospodarstwa chłopskiego, to jednakże w zgodzie z jej założeniami pozostaje fakt, iż układ ekonomicznych stosunków realizacji przybiera w ramach systemu planowego organizacyjną formę rynku. Rynek ten także dla gospodarki planowej stanowi narzędzie pozwalające na uzyskanie na tym czy innym odcinku lepszych wyników aniżeli te, które można by uzyskać bez wykorzystania mechanizmu rynkowego¹⁵.

Jakie ma on znaczenie dla procesów urbanizacji wsi? Idzie w tym wypadku o bezpośredni związek decyzji produkcyjnych rolników z ich preferencjami jako nabywców dóbr oferowanych przez miasto. O rzeczowym efekcie procesów urbanizacji wsi decyduje bowiem odpowiednie zabezpieczenie realizacji uzyskiwanych przez rolników dochodów, tym większych, im bardziej towarowy charakter mają prowadzone przez nich gospodarstwa. Odpowiednie uprzedmiotowienie dochodów przez zakup wyprodukowanych w mieście towarów stanowi o tempie i jakości zmian zachodzących w technice produkcyjnej gospodarstw, wyposażeniu mieszkań, budynków, a pośrednio obsłudze infrastrukturalnej wsi — decyduje o standardzie życia. Zachodzi tu także sprzężenie zwrotne. Pragnienie realizacji wzorców konsumpcyjnych zaczerpniętych z miasta, bądź od stosujących je już sąsiadów, «zmusza mieszkańca wsi do działania na

¹⁴ A. Runowicz, *Rynek wewnętrzny a tempo utowarowienia rolnictwa*, *Ekonomista* 1973 (1), s. 122 i nast.

¹⁵ W. Wilczyński, *Rynek w mechanizmie socjalistycznej gospodarki planowej*, *Ekonomia polityczna socjalizmu. Wybór tekstów*, Warszawa 1971, s. 233.

rzecz maksymalizacji dochodu przez wzrost towarowości, a jeśli braku temu obiektywnych warunków — podjęcia pracy poza rolnictwem, ewentualnie jedno i drugie równocześnie. W warunkach polskiej wsi o efektywności tego rodzaju działań decyduje funkcjonowanie rynku, zapewniające z jednej strony zbyt, z drugiej odpowiednią ofertę podażową wobec wsi, a także oddziaływanie za pomocą cen na wzrost towarowości oraz konsumpcji towarów, siłą rzeczy pochodzących z miasta. Stąd też dla gospodarki planowej zasadniczego znaczenia nabiera wykorzystanie rynkowych reguł gry dla odpowiedniego kształtowania zarówno struktury i wielkości oferowanej wsi podaży, jak i popytu o charakterze konsumpcyjno-inwestycyjnym zgłaszanego wobec działów pozarolniczych.

Z dotychczasowych rozważań wynika, iż intensywność procesów urbanizacji wsi, związanych ściśle z oddziaływaniem miasta, zależy od sprawności funkcjonowania rynku. Ten właśnie czynnik decyduje w sposób bardziej lub mniej bezpośredni o ekonomiczno-społecznych, jak też demograficznych i przestrzennych przeobrażeniach wsi. Nietrudno bowiem stwierdzić, iż migracja czy codzienne dojazdy do pracy w mieście sprzyjają przenikaniu na wieś miejskich wzorców konsumpcji i sposobów postępowania. Podkreślaliśmy już, że genezę tych zjawisk urbanizacyjnych należy wiązać z działaniem czynników ekonomicznych, głównie rynku, regulujących oferowaną wsi podaż i popyt zgłaszany wobec działów pozarolniczych, jak też warunkujących podejmowanie pracy poza rolnictwem oraz intensyfikację towarowej produkcji rolnej.

W dotychczasowych rozważaniach zakładaliśmy, iż o rzeczowym efekcie procesów urbanizacji decyduje odpowiednie zabezpieczenie realizacji dochodów ludności wiejskiej. Spróbujmy rozszerzyć ten punkt widzenia biorąc pod uwagę wielosektorową przynależność podmiotów produkcyjnych na wsi. Z tego punktu widzenia mniej ważne jest, czy zgłaszana na rynku siła nabywcza pochodzi z sektora uspołecznionego ozy gospodarki chłopskiej. Oba bowiem sektory starają się o maksymalizację dochodów w ramach funkcjonującego mechanizmu rynkowego. Ważna natomiast jest różnica w przedmiotowej strukturze realizowanego dochodu, przeznaczonego w różnych proporcjach na cele produkcyjne i nieprodukcyjne. Tu należy szukać przyczyn różnej intensywności procesów urbanizacji wsi. Z większą spotykamy się w przypadku wsi pegeerowskiej czy spółdzielczej niż tradycyjnie chłopskiej. Odmierna jest w obu przypadkach skala i struktura wydatków. We wsiach z przewagą gospodarki uspołecznionej znacznie większa rola przypada wydatkom konsumpcyjnym o strukturze zbliżonej do miejskiego modelu spożycia. Sprzyja to szerokemu przenikaniu innowacji z miasta na wieś, a tym samym intensywności przeobrażeń wsi. We wsiach o dominacji gospodarki drobnotwarowej intensywność ta jest niższa. Wydatki produkcyjne związane z prowadzeniem gospodarstwa ograniczają tu w dużej mierze wielkość dochodów przeznaczonych na zakup towarów i usług wchodzących w zakres

miejskich wzorców spożycia¹⁶, jakkolwiek trudno nie uznać, iż zmieniający się wygląd budynków gospodarczych oraz ich wyposażenia stanowi także o zmianie oblicza tych wsi, rzutując na przeobrażenia o charakterze przestrzennym. Należy jednak pamiętać, iż nie zawsze inwestycje w gospodarstwo zapewniają proporcjonalny przyrost dochodów. Szczególnie w przypadku małych gospodarstw nie można wykluczyć pojawienia się sprzeczności pomiędzy dążeniem do miejskiego standardu życia a ograniczonymi — wobec trudności z wprowadzeniem na szerszą skalę postępu technicznego — możliwościami własnymi. Nic też dziwnego, iż z tych właśnie gospodarstw rekrutują się w większości chłopi-robotnicy.

Jak staraliśmy się dowieść, o stopniu (zachodzących zmian na wsi, także na przestrzeni lat powojennych, decydował w znacznym stopniu regulowany przez państwo mechanizm rynku. W okresie minionego trzydziestolecia nie zawsze funkcjonował on równie aktywnie, co niejednokrotnie wywoływało tendencje do naturalizacji gospodarki, osłabiało kontakt z miastem, a tym samym postępy procesów urbanizacyjnych wsi. W ostatnich jednakże latach upowszechniła się rynkowa kalkulacja opłacalności chłopskiego gospodarstwa, czemu sprzyjała polityka państwa¹⁷. Zdecydowanie wzbogacona została oferta podażowa przemysłu, w większym niż kiedykolwiek stopniu pozwalająca na podniesienie techniki rolnictwa. Ta ostatnia ma szczególne znaczenie dla procesów przeobrażeń wsi, sprzyja bowiem migracji, zapewniając substytucję odchodzącej ze wsi siły roboczej/Przyspiesza zarazem uspołecznienie procesu produkcji i własności w rolnictwie, a tym samym dalszą poprawę jego poziomu technicznego¹⁸. W ślad za tym postępuje wspomniana już „industrializacja wsi, cech miejskości nabiera układ osadniczy. Podział na miasto i wieś powoli staje się anachronizmem.

II. NOŚNIKI I PRZEJAWY PROCESÓW URBANIZACJI WSI

Wskazaliśmy już (poprzednio, że procesy urbanizacji wsi — ogólnie biorąc — przenoszone są z miasta na wieś w wyniku przemieszczenia ludności, przepływu towarów oraz przenikania postępu technicznego, co w pewnej mierze jest konsekwencją działania dwu pierwszych czynników. Kolejno poświęcimy im naszą uwagę.

¹⁶ W. Rakowski, op. cit., s. 88 - 94.

¹⁷ K. Barcikowski, *Aktualne problemy polityki rolnej*, Nowe Drogi 1973, nr 3, s. 29. Wyrazem nowej polityki wobec rolnictwa było także m. in. zniesienie dostaw obowiązkowych, wprowadzenie cen skupu artykułów rolnych, zmniejszenie wymiaru podatku gruntowego i świadczeń na rzecz Funduszu Rozwoju Rolnictwa, zwiększenie świadczeń socjalnych na rzecz wsi.

¹⁸ A. Woś, *Proces socjalistycznej rekonstrukcji rolnictwa polskiego*, Warszawa 1976, s. 150.

Mobilność ludności wiejskiej jest niezwykle istotnym czynnikiem transmisji procesów urbanizacyjnych¹⁹. Największą charakteryzuje się grupa ludności mieszkająca na wsi i pracująca poza rolnictwem bądź osoby, które podjęły pracę w mieście, decydując się na codzienne dojazdy. Możliwość podjęcia pracy poza rolnictwem, której powstanie w dużym stopniu wiązać należy z rozwojem rynku, wywołuje wśród ludności wsi szereg nowych postaw, w przeszłości wcale lub rzadko spotykanych.

Novum polega na tym, iż coraz częściej ci, którzy decydują się pozostać w rolnictwie, oceniają swą pracę zarówno w kategoriach kosztu, jak i dochodu, przy czym płace jakie akceptują postępują za tendencjami widocznymi w zakresie płac poza rolnictwem. Bez wątplenia decydujący wpływ na kształtowanie się kalkulacji kosztów w ocenie pracy własnej ma rynkowy kontakt z miastem, pozwalający na częstą konfrontację stosunków w mieście i na wsi, w wyniku czego część ludności wiejskiej decyduje się na pracę poza rolnictwem. Rośnie więc liczba robotników, a także chłopów-robotników zamieszkałych na wsi²⁰. Ustawiczne powiększanie się tej kategorii ludności upoważnia nas do mówienia o procesach tzw. urbanizacji zawodowej²¹, przez co rozumiemy upodabnianie się struktury zatrudnienia i dochodów mieszkańców wsi do miast. Procesy te pogłębia rosnące wraz z zamożnością zapotrzebowanie wsi na wszelkiego rodzaju działalność usługową. Wzrasta więc liczba zatrudnionych w wiejskich działach urzędów socjalnych, oświatowo-kulturalnych, wiejskim handlu, usługach, obsłudze produkcyjnej rolnictwa i administracji. Wymieniona grupa ludności najaktywniej przyczynia się do zmiany struktury społeczno-ekonomicznej wsi, stając się siłą napędową jej przeobrażeń urbanizacyjnych. Ekonomiczna samodzielność jednostki, charakterystyczna dla tej społeczności, upodabnia ją do środowiska miejskiego. Tu właśnie socjologowie obserwują postępujący wzrost znaczenia więzi bezosobowych, osłabienie tradycyjnej spójni rodzinnej, tym większe, im większe są możliwości zdobycia niezależnej pozycji ekonomicznej. Odmienne źródła dochodów, częsty kontakt z miastem, kształtują w tej grupie ludności różną od tradycyjnie wiejskiej strukturę potrzeb. Szybciej upowszechnia się tu model kultury zurbanizowanej, charakteryzujący się wyższym poziomem wykształcenia, higieną życia, sposobem wykorzystania wolnego czasu. Intensywniej też zachodzi dyfuzja miejskiego stylu życia, o czym świadczą zmieniający się model rodziny, przeobrażenia w kręgu sąsiedzkim, zanik

¹⁹ R. Turski, *Zjawiska urbanizacji wsi i tendencje deglomeracji miast jako przesłanki ewolucji osadnictwa w Polsce*, „Materiały i Studia Międzyuczelnianego Zakładu Podstaw. Probl. Arch., Urb. i Budow.”, Warszawa 1963, z. 1.

²⁰ R. Turski, *Wpływ industrializacji socjalistycznej w Polsce na urbanizację wsi*, w: *Urbanizacja a relacje społeczne wsi i miasta*, Warszawa 1964, s. 80 i nast.

²¹ R. Turski, *Zjawiska urbanizacji...*, s. 27 - 30.

charakterystycznych dla zamkniętej wspólnoty wiejskiej przyzwyczajęń i obyczajów, norm moralnych, dążeń i więzi społecznych²².

Wspomniane przeobrażenia w dużej mierze wiążą się z procesami migracyjnymi²³. Te ostatnie powodują zaś zjawisko sukcesywnego zmniejszania się poziomu absolutnego zatrudnienia w rolnictwie, co wymaga wzmoczonych wysiłków na rzecz podnoszenia poziomu jego wyposażenia technicznego w stosunku co najmniej proporcjonalnym do przyrostu popytu na żywność w działach pozarolniczych.

Kolejnym czynnikiem transmisji procesów urbanizacyjnych na wieś jest przepływ towarów. One to w głównej mierze stanowią o „efekcie demonstracji” miejskiej cywilizacji w społecznościach wiejskich. Następuje on w wyniku pojawienia się na wsi rozwiniętej konsumpcji dóbr materialnych i kulturalnych, świadczących o tworzeniu się nowych wzorców kulturowych²⁴. Znaczenia tego zjawiska nie sposób przecenić. Nasiłający się napływ towarów z miasta na wieś, niewątpliwie uwarunkowany ekonomicznie, obejmuje swym zasięgiem coraz to nowe dziedziny życia, przyspieszając stopniowe zacieranie się różnic między miastem a wsią. Oczywiście, w (poszczególnych grupach zawodowych ludności wiejskiej efekty w tym zakresie są różne. Inaczej sytuacja wygląda we wsiach zurbanizowanych zawodowo, inaczej w tradycyjnie rolniczych²⁵. Kryją się za tym dość istotne różnice w dochodach ludności, a ściślej w ich podziale, uwarunkowane stopniem uczestnictwa w obrocie rynkowym. Mieszkańcy wsi zurbanizowanych są dla przykładu bardziej zainteresowani wyposażaniem budynków w wodociąg, odrębną kanalizację, łazienkę, centralne ogrzewanie. Ponoszą także większe wydatki na ubranie, utrzymanie domu wraz z kupnem mebli, kulturę i oświatę. Częściej też spotyka się u nich pralki, odkurzacze, telewizory, adaptory, aparaty radiowe, dywany itp. przedmioty trwałego użytku. Posiadanie motocykli i samochodów stanowi tu miarę prestiżu społecznego, zaś poziom materialnych i kulturalnych warunków życia powoli staje się bardziej istotny niż wielkość czy sposób prowadzenia nawet wysoko zmechanizowanego gospodarstwa²⁶. We wsiach zurbanizowanych zawodowo nie widać też dużych różnic w stanie zabudowań inwentarskich i gospodarskich.

W przypadku wsi tradycyjnie rolniczych, jak dowodzą badania, wyposażenie mieszkań w dobra trwałego użytku jest — przeciętnie biorąc — skromniejsze. Rolnicy kupują przede wszystkim przedmioty niezbędne w gospodarstwie domowym (maszyny do szycia, rowery, motocykle, pral-

²² Porównaj interesujące spostrzeżenia na temat urbanizacji społecznej Z. Żechowskiego, op. cit.

²³ W. Herrer, W. Sadowski, *Migracja z rolnictwa*, Warszawa 1975.

²⁴ A. Pawełczyńska, op. cit., s. 73 - 88.

²⁵ Interesujące w tym zakresie są badania W. Rakowskiego dotyczące woj. warszawskiego, op. cit., s. 88 i nast.

²⁶ R. Turski, *Wpływ industrializacji socjalistycznej...*, s. 132.

ki) lub względnie tanie, np. radia. Gorsze wyposażenie ich gospodarstw domowych wynika i stąd, iż są oni bardziej powściągliwi we wprowadzaniu do użytku dóbr jeszcze nie w pełni powszechnych na wsi. W tej grupie ludności bardziej widoczny jest wpływ miasta, a ściślej rynkowego kontaktu z miastem, na zmiany w prowadzeniu gospodarstw produkcyjnych niż domowych. Wyraża się to w ponoszeniu zwiększonych nakładów na zakup maszyn, nawozów, nasion kwalifikowanych, pasz czy budowę (remont) budynków gospodarczych. Wydatki te stanowią wyraz płynącego z miasta postępu technicznego, który jest jednym z warunków wzrostu towarowości produkcji, a przez to podniesienia dochodów i standardu życia. Ważne jest przy tym, iż mechanizacja przyczynia się do większej regularności czasu pracy, zwiększając zarazem margines czasu przeznaczony na kulturę. Najczęściej dopiero tą drogą upowszechniają się w gospodarstwach rolniczych procesy urbanizacyjne. Stąd warto zwrócić uwagę na okoliczność, iż ścisła zależność zmian w poziomie życia od udziału wydatków produkcyjnych w dochodach rolniczych powoduje w przypadkach ograniczenia tych dochodów lub choćby takiej możliwości, relatywnie mniejsze zainteresowanie przepływem innowacji z miasta, a tym samym wolniejsze tempo procesów urbanizacji.

Omawiane procesy przejawiają się także przez zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej, stanowiąc zarazem czynnik zmienności układu osadniczego²⁷. Zmiany te dotyczą głównie zabudowy oraz sieciowych urządzeń infrastrukturalnych. Przejawem ich są również wcale nie należące do rzadkości obiekty przemysłowe lokalizowane na wsi. Stanowią one z reguły obsługę produkcyjną z roku na rok bardziej towarowego rolnictwa. Wskazując na aspekt przestrzenny procesów urbanizacji wsi wypada także odnotować szereg nowych zjawisk w tym zakresie. Coraz częściej podstawową sieć wiejskich sklepów uzupełniają wielobranżowe punkty usługowe. Przybywa przedszkoli, placówek ochrony zdrowia, poradnictwa fachowego, kin, bibliotek, klubów. Wraz z postępującą przebudową rolnictwa, swój wkład w rozwój infrastruktury wnoszą także uspołecznione przedsiębiorstwa rolne. Powstają lepsze warunki dla odbioru treści kultury miejskiej i wykształcenia ludności. Sprzyja też temu powszechny i masowy transport umożliwiający częsty kontakt z miastem. Pod wpływem miasta istotne zmiany zachodzą również w budownictwie wiejskim. Typ nowo powstającej zabudowy, jej forma architektoniczna czy charakter użytego materiału nie wykazują większych różnic w stosunku do miejskich centrów lokalnych²⁸. Warto przy tym zwrócić uwagę na inny (aspekt zagadnienia. Rozmiary i rodzaj tego budow-

²⁷ B. Jałowiecki, *Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego*, Roczniki Socjologii Wsi, T. IV, Wrocław 1966, s. 91 i nast.

²⁸ Szerzej na ten temat pisze T. Kachniarz, *Kierunki i zasady przestrzennego zagospodarowania wsi*, Warszawa 1975, s. 64.

nictwa zależą ściśle, jak dowodzą badania²⁹, od funkcji wsi, typu i wielkości gospodarstw, ich oddalenia od ośrodków przemysłowych i głównych dróg, a więc czynników w sposób mniej lub bardziej bezpośredni kształtujących dochód rolniczy, a tym samym związanych z rynkiem. Właśnie z dochodami należy w większości wypadków wiązać zróżnicowanie architektonicznych form budownictwa mieszkaniowego na wsi. Inna rzecz, iż stanowczo zbyt często wznoszone budynki, zarówno co do ich architektury, jak też wyposażenia w urządzenia sieciowe, mają charakter budownictwa prowizorycznego. Osobny problem stanowią zadania stawiane przed gminą, jeśli chodzi o obsługę transportową, zaopatrzenie wsi w wodę, usuwanie ścieków czy ciepłownictwo na obszarach wiejskich. Z punktu widzenia naszych rozważań interesuje nas jednakże fakt, iż po części inwestycje w tym zakresie zależą od wkładów własnych ludności. Stąd warto pamiętać, iż w gruncie rzeczy podstawę akceptacji tego rodzaju wydatków stanowi dążenie do odpowiedniego zabezpieczenia przyrostu i realizacji przyszłych dochodów.

W przedstawionych wyżej rozważaniach podkreślaliśmy rolę czynnika osobowego, jak i rzeczowego w transmisji procesów urbanizacji na wieś. Pora na podsumowanie.

1) Siłę napędową procesów urbanizacji upatrywać należy przede wszystkim w sferze ekonomicznej; procesy te związane są silnie z rozwojem stosunków rynkowych. Dla intensywności omawianych procesów, ważniejsze od tego, co i ile wieś sprzedaje, jest jednakże to, ile i co kupuje. Dlatego też w odpowiedniej ofercie sektora pozarolniczego, zgodnej co do rozmiarów i asortymentu ze izgłaszanym popytem wsi, należy się doszukiwać zachęty do wzrostu produkcji towarowej, tym samym dochodów. Tempo zachodzących zmian jest tym większe, im większa jest chłonność rynku oraz im atrakcyjniejsza jest oferowana mieszkańcowi wsi płaca poza rolnictwem, przesuwająca potencjalne rezerwy siły roboczej ze wsi do miast.

2) Wraz z rozwojem stosunków towarowych na wsi daje się zauważyć narastanie cech przedsiębiorstwa w gospodarstwach rolnych oraz profesjonalizację pracy rolnika. Konsekwencją tego jest postępujący proces upodabniania współczesnej rodziny wiejskiej do struktury rodziny miejskiej, zarówno w sensie ekonomicznym, jak i społecznym.

3) Procesy urbanizacji wsi przebiegają stosunkowo powoli, z różnym natężeniem w poszczególnych rejonach kraju. Najintensywniejsze są na obszarach uprzemysławianych, gdzie przyspieszona industrializacja spowodowała odpływ wolnej siły roboczej ze wsi do miast zarówno w postaci migracji trwałej, jak i sezonowej. Z drugiej jednak strony, możliwości podjęcia pracy poza rolnictwem, teoretycznie szerokie z uwagi na

²⁹ M. Trawińska-Kwaśniewska, *Z badań nad społecznymi problemami budownictwa*, *Wieś Współczesna* 1962, nr 6, s. 71.

rosnące uprzemysłowienie ośrodków miejskich, praktycznie ogranicza istniejąca w nich sytuacja mieszkaniowa. Powoduje to, że oddziaływanie miejskich inwestycji przemysłowych, jako czynnika transmisji procesów urbanizacyjnych na wieś, odnosi się do dość szczupłych granic terenowych, w zasadzie wyznaczanych zasięgiem dojazdów do pracy, które w przenoszeniu „miejskości” na wieś zarówno w sensie ekonomicznym, jak i społecznym odgrywają istotną rolę. Nic też dziwnego, iż silne przejawy procesów urbanizacji wsi występują w Polsce wypowo, najbardziej są widoczne w rejonach podmiejskich i uprzemysławianych.

4) Procesy, o których mowa, odmiennie kształtują się we wsiach o przewadze gospodarki uspołecznionej czy gospodarstwach osób częściowo lub stale zatrudnionych poza rolnictwem, inaczej tam, gdzie dominuje gospodarka indywidualna. Różna w tych przypadkach struktura dochodów i wydatków ludności odmiennie określa wzorce konsumpcji oraz podatność na „miejskie innowacje”.

5) Wobec różnorodnych warunków społeczno-gospodarczych i fizjograficznych w poszczególnych regionach kraju, a także zróżnicowanej typologii historycznej kształtów wsi³⁰, trudno jest mówić o jednym typie przeobrażeń przestrzennych wiejskiej sieci osadniczej. W dużym stopniu sytuacja w tym zakresie zależy od tego, czy brana jest pod uwagę wieś o dominacji gospodarki uspołecznionej czy chłopskiej. Wypada tu podkreślić ścisłą współzależność pomiędzy formami przestrzennego zagospodarowania obszarów wiejskich a warunkami, które te formy stwarzają. Wskazanie na podstawę ekonomiczną jako determinantę tych związków prowadzi do uwypuklenia roli rynku.

6) Proces urbanizacji wsi nie odbywa się wyłącznie na linii miasto—wieś. Dokonuje się także pod wpływem polityki państwa, które m.in. zapewniając wsi opiekę zdrowotną, powszechny dostęp do oświaty i kultury, komunikację, odpowiednią sieć usług, jak i możliwości podjęcia pracy poza rolnictwem, stara się ją włączyć w zintegrowany, ogólnonarodowy system społeczno-ekonomiczny i system konsumpcji społecznej.

III. PERSPEKTYWY BADAŃ

Stwierdzić należy na zakończenie, że dotychczasowa nasza wiedza o zaawansowaniu, mechanizmach i formach przejawiania się procesów urbanizacji wsi jest stosunkowo nikła. Szerzej wyjaśnić ten problem mogą dopiero kompleksowe badania. Ze wszech miar uzasadniona wydaje się koncentracja uwagi na badaniach ilościowych. Perspektywa tego rodzaju badań jest tym ciekawsza, im bardziej uzyskane wyniki pozwolą na teo-

³⁰ M. Kielczewska-Zalewska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972, s. 77 i nast. oraz M. Chilczuk, *Osadnictwo wiejskie — metody badań koncentracji zabudowy i kształtów wsi*, Warszawa 1975, s. 137 i nast.

retyczną analizę modelu przeobrażeń wsi w Polsce Ludowej. Ważny jest przy tym wybór metody badań, która umożliwiłaby analizę szerokiego zestawu cech charakteryzujących omawiane procesy i zapewniła zarazem efektywne wykorzystanie danych dla potrzeb syntezy naukowej. Ilościowe uwypuklenie czynników urbanizacji wsi, jak też wymierne określenie ich hierarchicznej struktury wydaje się niezbędne w tego rodzaju badaniach. Metodą, która to umożliwia, wydaje się być analiza czynnikowa³¹. Analizując z jej zastosowaniem odpowiednio szeroki zestaw cech opisujących: przemiany struktury ludnościowej i zawodowej na wsi pod wpływem uprzemysłowienia, zmiany infrastrukturalne w obsłudze społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich, przeobrażenia przestrzenne, jak też wpływ miejskich centrów lokalnych, możemy poznać w sposób kompleksowy mechanizm zacierania się — z postępem czasu — różnic między miastem a wsią. W szczególności interesująca może być ilościowa analiza wpływu zatrudnienia pozarolniczego na rozwój społeczno-gospodarczy wsi i poprawę warunków życia jej mieszkańców oraz analiza zależności przebiegu procesów urbanizacji od wielkości oraz odległości od intensywnie rozwijających się ośrodków miejskich. Pozwoliłoby to ewentualnie uchwycić dalsze prawidłowości przestrzennego zróżnicowania badanych przez nas procesów.

Konstruując jednakże „wyjściowy” zestaw informacji musimy pamiętać o szczególnej roli rynku. Stąd ważne jest, aby w miarę możliwości uwzględnić w analizie także zmienne opisujące źródła i strukturę dochodów ludności wiejskiej oraz podające charakterystykę wydatków. Należy też wykorzystać dostępne wyniki badań nad elastycznością cenową i dochodową spożycia! oraz informacje określające proporcje zaopatrzenia rynkowego i samozaopatrzenia w gospodarstwie rolnym. W zakresie wpływu przeobrażeń ekonomiczno-społecznych wsi na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej badania powinny dać odpowiedź na pytanie: jak w świetle zachodzących przemian na wsi powinien wyglądać model sukcesywnych zmian w zagospodarowaniu przestrzennym wsi.

Są podstawy do przyjęcia, iż uda się, wskazując na mechanizm rynku, wyodrębnić oraz ilościowo określić czynniki obserwowanych zmian na wsi. Możliwe także są badania o charakterze typologicznym i taksonomicznym w skali regionalnej. W tym wypadku wspomniana metoda analizy czynnikowej stanowiłaby narzędzie budowy odpowiednich steal porównawczych w ujęciu dynamicznym. Zdajemy sobie przy tym sprawę, iż wobec konieczności analizy szerokiego wachlarza zjawisk i równocześnie dość wąskiej bazy informacji źródłowych wymóg zachowania

³¹ T. Czyż, *Zastosowanie analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski*, Wrocław 1971, s. 17 - 35 oraz A. Czyżewski, *Miasta wielkopolskie w Polsce Ludowej — ekonomiczno-demograficzne podstawy rozwoju*, Poznań 1976, s. 27 i nast.

ciągłości i porównywalności danych w całym powojennym okresie, szczególnie utrudnia prowadzenie zakładanych badań ilościowych w sposób dynamiczny. Niemniej można przyjąć, iż pewna swoboda wyboru zmiennych, którą daje analiza czynnikowa, pozwoli przynajmniej na częściowe rozwiązanie tego problemu.

COUNTRY URBANIZATION AS SYMPTOM OF HISTORICAL MARKET DEVELOPMENT PROCESS

Summary

In our treatise we attempted to present role of the market factor in the development of broadly meant country urbanization processes. From the historical point of view the development of market processes consists in a change of closed and self — sufficient production — consumption structure into another structure having advanced marked motivation of production decisions and based upon an analysis in terms of price, output and profit. Lack of above terms or their imperfect performance in the country of feudal and capitalistic Poland did not provide an effective alternative of work beyond agriculture. The situation has changed after the second world war. Dynamic development of non — agricultural activities has contributed to above change, which has definitely extended the labour market, thus causing a growth of consumptional demand for agricultural products and resulting in an (increase of market-bound process of meeting needs in the country. While pointing at the market mechanism as the factor which contributed to the process of changes in rural areas one must emphasize however that in socialist economy said process is not model — like pure. One must accept the fact however that economic relations of realization in the country of Poland assume the market form, while being part of planned or state controlled system.

In further considerations mediums and symptoms of country urbanization were discussed, showing an effect of the following factors, namely migration of people, transfer of commodities and infiltration of technical progress. Said factors induce a change in living conditions in the country and determine spatial transformations, infrastructural modifications, rising standard of flat furnishings, etc. All these phenomena are admittedly a function of expenditures, which are largely effected by revenues created and realized through the market. Above revenues influence an extent and range of country urbanization, in which economic factors are ranking first.